

УДК 343.1

Т. В. Садова
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права, процесу і криміналістики
Прикарпатського юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»

В. А. Савченко
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права, процесу і криміналістики
Прикарпатського юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»

ГАРМОНІЗАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ТА КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СПІВДРУЖНОСТІ У СФЕРІ ЗДІЙСНЕННЯ ПРОВАДЖЕННЯ В КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ

У ст. 1 Конституції Україна визначається як «правова держава». Концептуально ця ідея сформульована в ст. 3: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави».

Проте, як слушно зауважив О.В. Негодченко, визнання державою прав людини шляхом їх закріплення в Конституції та інших законодавчих актах розглядається лише як перший крок до їх утвердження й реалізації. Обсяг прав людини, закріпленій у міжнародних документах про права людини, виконує роль взірця, до якого повинні прагнути всі народи та держави. Міжнародні стандарти з прав людини є підставою для міждержавного співробітництва з питань їх забезпечення й захисту, для діяльності спеціальних міжнародних органів у сфері спостереження за дотриманням і захистом прав людини [1, с. 40].

У свою чергу, Ю.М. Грошевий і В.Я. Тацій підкреслюють, що будь-яка сучасна галузь національного права й національного законодавства не може бути побудована на ідеях якоїсь однієї школи права. І якщо вона (школа права) претендує на свою науковість і своєчасність, то вона «приречена» синтезувати у своїх поглядах кращі ідеї інших напрямів у тій чи іншій галузі права з урахуванням їхніх сучасних модифікацій [2, с. 55].

Радикальні зміни, які відбуваються зараз в Україні, безумовно, повинні вплинути на економічну модель і тип держави. Такі зміни мають отримати своє офіційне закріплення як в основних правових ідеях, так і в функціонуванні загального та галузевого законодавства. Суттєво змінилась ситуація з прийняттям 13 квітня 2012 р. нового Кримінального процесуального кодексу України, що ввібрав у себе прогресивні ідеї правників передових країн світу.

Питання гармонізації норм національного кримінального процесуального права з правови-

ми нормами Європейського Союзу знаходяться в процесі дослідження вітчизняними науковцями, серед яких В.І. Галаган, В.Т. Маляренко, В.В. Молдован, А.В. Молдован, О.В. Негодченко, В.М. Тертишник, В.І. Борисов, Н.В. Глинська, В.С. Зеленецький, О.Г. Шило, В.М. Джига й інші. Однак і на сьогодні чимало проблем ще потребують свого остаточного вирішення. Законодавство України за роки незалежності хоча й зазнало немало змін і доповнень, проте воно, як і раніше, відстає від міжнародного права та потребує якнайшвидшої гармонізації з ним, що й зумовлює актуальність обраної теми.

Метою статті є розгляд питань щодо гармонізації норм національного кримінально-процесуального права з правовими нормами Європейського Союзу.

Процес узгодження норм міжнародного права з національним законодавством отримав назву імплементації. Зміст цього поняття охоплює здійснювану міжнародними й державними органами діяльність із утілення норм та інших положень цих актів у національну юридичну практику. Існують й інші назви цього процесу – «гармонізація», «апроксимізація» законодавства.

Німецький учений Отто Люхтерхандт (Otto Luchterhandt) щодо проблеми гармонізації законодавства України з європейським зауважив, що поняття «гармонізація» має насамперед відображати безконфліктність стосунків, іншими словами, узгоджене співіснування та чинність таких норм, як юридичні принципи, комплексні правові інститути, а також окремі юридичні правила й приписи, що походять із різних джерел права. На відміну від спорідненого поняття «гармонія», або «узгодженість», яке визначає наявний стан безконфліктності чи несуперечливості, поняття «гармонізація» означає, що стан гармонії ще не настав, у будь-якому разі ще не з'ясований і тому має бути встановлений і що саме це відбуватиметься через «гармонізацію», тобто цілеспрямовану діяльність [3, с. 57–58].

На відміну від гармонізації, адаптація – це переважно процес з «одностороннім рухом». Ідеться

про приведення національного законодавства у відповідність із вимогами законодавства Європейського Союзу. Адаптація – це поетапне прийняття й упровадження нормативно-правових актів України, розроблених з урахуванням законодавства Європейського Союзу.

Щодо універсалізації кримінального судочинства різних держав відомий дослідник кримінально-процесуального права ФРН К.Ф. Гуценко зазначив, що не можна не бачити стійкої тенденції до зближення змісту й форми його інститутів і їх гармонізації. Відбувається це передусім під активною дією факторів, які помітно впливали та впливають зовні на внутрішнє життя держав, у тому числі й на розвиток їхнього права, усіх його галузей, включаючи галузь, яка називається кримінально-процесуальним правом [4, с. 34].

Норми, закладені в міжнародно-правових актах, становлять, як відомо, інтегративну складову правової системи України. Внутрішнє законодавство нашої держави має бути приведенне в належну відповідність із високими вимогами міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини. Органи застосування права, посадові особи мають усвідомлювати пряму дію норм міжнародного права в захисті прав і законних інтересів громадян України.

Для України питання прав людини нині набуває особливої актуальності. Виявлення з перших кроків самостійного державного будівництва бажання посісти гідне місце у світовому та європейському співтовариствах означає для України необхідність приведення свого законодавства у відповідність із міжнародними, а в географічному вимірі – європейськими стандартами прав людини.

Усе ширше в спеціальній літературі звучать термінологічні вирази «міжнародні стандарти», «міжнародний правопорядок». У Юридичній енциклопедії дається загальне визначення міжнародних стандартів, відповідно до якого ними є міжнародно-правові норми і принципи, що закріплюють стандартизовані правила поведінки суб'єктів міжнародного права в тих чи інших сферах міжнародного співробітництва [5, с. 615].

Спостерігається прагнення держав європейської та світової співдружності до єдиного підходу щодо основних прав і свобод людини та громадянина, про це свідчать ратифіковані багатьма державами численні міжнародні акти, створення міжнародних правових інститутів щодо захисту таких прав. Серед таких інститутів – Європейська комісія з прав людини, Європейський суд з прав людини, Комісар з прав людини Ради Європи та інші.

Європейська нормативно-інституціональна правозахисна система, що виникла внаслідок цього, була своєрідним соціальним винаходом. Ефективність її функціонування є предметом постійної

уваги Ради Європи, про що свідчить, зокрема, реформування в 1998 р. Європейського суду з прав людини.

У ст. 9 Конституція Україна закріпила правило, згідно з яким чинні міжнародні договори, 50 із близька двохсот яких ратифіковано або підписано Україною, є частиною національного законодавства, у разі невідповідності норм національного законодавства міжнародним нормам перевага надається останнім. Це дає змогу правоохоронним і судовим органам безпосередньо застосовувати норми, установлені міжнародними договорами в установленому порядку. Ратифікація міжнародних договорів мала позитивний вплив на становлення системи органів досудового слідства нашої держави.

Теоретичні аспекти визначення місця Конвенції та рішень Європейського суду з прав людини у внутрішньому законодавстві України ґрунтуються, окрім положень ст. ст. 8 і 9 Конституції України, на законах України «Про міжнародні договори України» і «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини». Системне тлумачення цих законодавчих актів дає змогу зробити висновок про те, що Конституція України має найвищу юридичну силу в державі. Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, становлять частину національного законодавства, підлягають додержанню Україною відповідно до норм міжнародного права, застосовуються в порядку, передбаченому для норм національного законодавства. Укладення міжнародних договорів, що суперечать Конституції України, допускається лише після внесення відповідних змін до неї. Якщо міжнародним договором, який набрав чинності в установленому порядку, визначено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору.

Отже, в ієрархії правової системи України Конвенція, як і будь-який інший ратифікований міжнародний договір, перебуває у відношенні підпорядкування Конституції України. Вона посідає проміжне місце між Конституцією й законами України. Реалізація цього конституційного положення надає можливість постійно розширювати межі національного законодавства України, збагачуючи його за рахунок норм і принципів міжнародного права, які конкретизовані, уніфіковані та закріплені в міжнародних договорах і віддзеркалюють правові надбання світової цивілізації. Це значною мірою сприяє поступовому зближенню національного законодавства України з міжнародною правовою системою, усунення наявних між ними суперечностей, юридичних колізій.

Загальновизнані принципи й норми міжнародного права впливають на національні правові

системи, по-перше, прийняттям рекомендаційних правил для діяльності держав-учасниць, гарантією беззаперечного виконання яких є добровільне самозобов'язання кожної з них; по-друге, у міжнародних пактах, договорах тощо визначаються зобов'язання держав прийняти або змінити чинні правові акти; по-третє, міжнародні норми виступають як нормативний орієнтир, еталон, стандарт для оновлення національних актів і в процесі їх застосування.

Загальна декларація прав людини, прийнята 10 грудня 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН, є одним із найважливіших міжнародних документів щодо захисту прав і свобод людини та громадянина. Загальна декларація проголошує фундаментальні свободи, визнані в усіх суспільних системах. Декларація не є міжнародним договором, отже, не є обов'язковим документом для впровадження окремою країною. Однак вона має безперечно високий авторитет у сфері приведення національного законодавства з прав людини до міжнародних стандартів.

Декларація є концентрованим вираженням загальносоціальних закономірностей людського співжиття. Саме завдяки останній властивості забезпечується її життєздатність, тривкість, «довгожителство». Вплив Загальної декларації забезпечується сучасними міжнародними та національними заходами, які здійснюються за такими напрямками: 1) включення положень, навіть фрагментів Декларації до міжнародних актів як усесвітнього, так і регіонального рівнів; 2) відтворення положень Декларації в сучасному національному, насамперед конституційному, законодавстві; 3) використання на національному рівні конвенцій ООН, які конкретизують Декларацію не тільки в законотворчій практиці, а й у правозастосуванні.

Загальна декларація прав людини стала основою трьох регіональних документів, а саме: Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод (1953 р.), Американської конвенції з прав людини (1979 р.), Африканської хартії з прав людини і народів (1986 р.). У кожному регіоні існує свій орган із захисту прав людини, до яких належать Європейський суд з прав людини, Африканська комісія з прав людини і народів та Американська комісія з прав людини.

31 жовтня 1995 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про приєднання України до Статуту Ради Європи», так наша держава взяла на себе зобов'язання привести своє національне законодавство у відповідність із загальновизнаними нормами міжнародного права, тобто правилами поведінки, що визнаються міжнародною спільнотою юридично обов'язковими й, зокрема, передбаченими Конвенцією про захист прав людини і основних свобод.

Науковцями висловлюється думка про те, що з моменту ратифікації Конвенції в Україні створена нова правова ситуація щодо захисту прав людини, оскільки перед правниками постає вимога, з одного боку, не відступати від її положень, а з іншого – спиратись у своїх рішеннях на практику Суду по розгляду справ щодо порушення цих прав, тим самим визнавши рішення Європейського суду з прав людини частиною міжнародного права. Це стосується насамперед кримінального судочинства, де найчастіше обмежуються права та свободи громадян і де у зв'язку з цим необхідні кримінально-процесуальні гарантії їх захисту.

Основною метою Конвенції є захист закріплених нею прав і свобод; засобом реалізації цієї мети є підтримка та сприяння розвитку ідеалів і системи цінностей демократичного суспільства; невід'ємними характеристиками демократичного суспільства є плюралізм, толерантність і поліваріантність світоглядів його членів. Конвенція гарантує права людини на життя, захист її від незаконного насильства, покарання, підневільного стану, примусової праці, право на свободу й особисту недоторканність, на захист у випадку обвинувачення, на справедливий судовий розгляд. Конвенція зазначає, що кожен має право на повагу до його приватного та сімейного життя, до житла й таємниці кореспонденції. Державі заборонено втручатися в здійснення цих прав інакше, ніж згідно із законом і за необхідності, з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або з метою захисту прав і свобод інших осіб.

Державні органи наділені досить широким розсудом щодо застосування окремих положень Конвенції. Національний розсуд під час застосування норм Конвенції можна визначити як передбачену нею лімітовану можливість органу чи посадової особи держави обирати один із кількох варіантів рішень при розгляді питань щодо розуміння змісту закріплених Конвенцією прав і основних свобод, їх обмежень або виконання покладених на державу обов'язків у сфері їх забезпечення та захисту.

Отже, міжнародні документи дозволяють певні визначені законом випадки, коли зазначені в них права і свободи можуть бути обмежені. Найчастіше вони піддаються обмеженню органами досудового розслідування, які наділені повноваженнями щодо застосування заходів процесуального примусу, права людини на свободу й особисту недоторканність, повагу до її приватного та сімейного життя, житла й таємниці кореспонденції. Міжнародні документи допускають обмеження цих прав лише в певних чітко визначених випадках. Так, у ст. 5 Конвенції про захист прав і основних свобод людини говориться, що нікого не може бути позбавлено свободи інакше, ніж відповідно

до процедури, установлені законом, і наводить перелік випадків можливого обмеження цього права. Кожен заарештований чи затриманий має негайно постати перед судом чи іншою службовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу, і має право на судовий розгляд упродовж розумного строку або на звільнення до початку судового розгляду, яке може бути зумовлено гарантіями явки в судові засідання. Кожен затриманий має право на судовий розгляд, під час якого суд без зволікання встановлює законність затримання і приймає рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним. Кожен потерпілий від незаконного арешту чи затримання має право на відшкодування. У рішеннях Європейського суду з прав людини вказується, що «будь-яке позбавлення волі має здійснюватись не лише відповідно до основних процесуальних норм міжнародного права, а також відповідати ст. 5, тобто захищати людину від свавільного позбавлення волі».

Гарантії, які містяться в ст. 5 Конвенції, мають основне значення в демократичному суспільстві. Це не раз підкреслювалось і в рішеннях Європейського суду з прав людини. Будь-яке позбавлення волі має не тільки здійснюватись відповідно до основних процесуальних норм національного законодавства, а й відповідати меті ст. 5, тобто захищати людину від свавілля влади. Ці вимоги щодо захисту особи від будь-яких зловживань з боку влади підтверджуються й тим фактом, що п. 1 ст. 5 обмежує обставини, за якими людину може бути позбавлено волі на законних підставах. Ці підстави не підлягають розширеному тлумаченню, тому що вони є винятками з фундаментальних гарантій особистої свободи людини.

Під час застосування органами досудового розслідування заходів обмеження прав і свобод людини необхідно враховувати принципи міжнародного права в галузі забезпечення прав людини. Згадані принципи містяться в Загальній декларації прав людини (1948 р.), Зводі принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню чи взяттю під варту в будь-якій формі (1988 р.), Кодексі поведінки службових осіб із підтримання правопорядку (1979 р.), Основних положеннях про роль адвокатів (1990 р.). Україна як держава-учасниця наведених міжнародних документів узяла на себе зобов'язання враховувати передбачені цими актами положення під час розроблення кримінально-процесуального законодавства, у практичній діяльності з розслідування злочинів, а також під час підготовки відповідних кадрів правоохоронних органів (особливо слідчих).

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р. серед широкого переліку прав і свобод закріпив заборону свавільного чи незаконного втручання в особисте й сімейне життя особи, посягання на честь і репу-

тацію, таємницю кореспонденції. Кожна людина має право на захист від таких посягань (ст. 17). Ці положення важливо враховувати під час проведення слідчих дій, пов'язаних із обмеженнями прав і свобод людини: обшуку, виїмки, накладення арешту на кореспонденцію та зняття інформації з каналів зв'язку. Кодекс поведінки посадових осіб із підтримання правопорядку, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 17 грудня 1979 р., зобов'язує працівників правоохоронних органів, зокрема тих, хто здійснює розслідування, поважати й захищати гідність і права людини; зберігати в таємниці відомості конфіденційного характеру, які вони отримують у процесі своєї діяльності, якщо інтереси правосуддя не вимагають іншого; нетерпимо ставитись до будь-яких дій, які містять нелюдські або такі, що принижують гідність людини, форми стосунків; не допускати зловживання владою та вчинення корупційних дій, забезпечувати повну охорону здоров'я затриманих ними осіб тощо. За умов потреби вдосконалення діяльності слідчих підрозділів цей кодекс має бути основою відбору, навчання, підготовки відповідного персоналу, пропаганди й запровадження в практичну діяльність задекларованих принципів. Окрім того, Україна зобов'язується запобігати на своїй території іншим актам жорстокого, нелюдського й такого, що принижує гідність, поводження та покарання, що не підпадають під визначення катування, якщо такі дії здійснюються посадовими особами або іншими офіційними особами чи з їх підбурювання, відома, мовчазної згоди. З метою нагляду за дотриманням державами-учасницями положень Конвенції створюється спеціальний орган – Комітет проти катувань.

Отже, у кожній державі існує своя система правоохоронних органів, свій порядок розкриття й розслідування злочинів, свої шляхи забезпечення прав і свобод осіб, можливості їх обмеження.

Проте, як бачимо, за останні десятиріччя в Європі спостерігається тенденція до зближення правових систем. Базою такого зближення слугують загальнолюдські правові цінності – ідеї прав людини, соціальної справедливості, верховенства права, правової держави тощо, які набувають усе більшого поширення в сучасному світі. Водно час у правових явищах не тільки зберігаються, а й поглиблюються неповторні, унікальні риси, притаманні національним правовим системам, які зумовлені переважно історичними національними особливостями народів.

Література

1. Негодченко О.В. Організаційно-правові засади діяльності органів внутрішніх справ щодо забезпечення прав і свобод людини: [монографія] / О.В. Негодченко. – Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. – 448 с.
2. Тацій В.Я. Проблеми зближення європейських правових систем як умова гармонізації законодавства

України / В.Я. Тацій, Ю.М. Грошевий // Матеріали Науково-практичної конференції «Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом» (Київ, жовт. 1998 р.). – К., 1998. – С. 54–55.

3. Люхтергандт О. До проблеми гармонізації законодавства України з Європейською Конвенцією про захист прав і основних свобод людини / О. Люхтергандт // Матеріали Науково-практичної конференції «Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом» (м. Київ, жовт. 1998 р.). – К., 1998. – С. 57–58.

4. Гуценко К.Ф. Уголовный процесс западных государств / К.Ф. Гуценко, Л.В. Головкин, Б.А. Филимонов. – 2-е изд., доп. и испр. – М.: Зерцало-М, 2002. – 528 с.

5. Юридична енциклопедія : у 6 т. / голов. редкол. : Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998–2004. – Т. 3 : К–М. – 2001. – 791 с.

Анотація

Садова Т. В., Савченко В. А. Гармонізація законодавства України та країн європейської співдружності у сфері здійснення провадження в кримінальних справах. – Стаття.

Стаття присвячена питанням гармонізації норм національного кримінального процесуального права з правовими нормами Європейського Союзу; досліджується процес узгодження норм міжнародного права з національним законодавством; аналізуються міжнародно-правові акти, у яких містяться стандарти забезпечення прав людини під час кримінального провадження.

Ключові слова: міжнародні стандарти, гармонізація, імплементація, адаптація, право Європейського Союзу, права людини.

Аннотация

Садовая Т. В., Савченко В. А. Гармонизация законодательства Украины и стран европейского содружества в сфере осуществления производства по уголовным делам. – Статья.

Статья посвящена вопросам гармонизации норм национального уголовно-процессуального права с правовыми нормами Европейского Союза; исследуется процесс согласования норм международного права с национальным законодательством; анализируются международно-правовые акты, в которых закреплены международные стандарты обеспечения прав человека в уголовном судопроизводстве.

Ключевые слова: международные стандарты, гармонизация, имплементация, адаптация, право Европейского Союза, права человека.

Summary

Sadova T. V., Savchenko V. A. Harmonization of legislation of Ukraine with that of the European Union in the sphere of criminal proceedings. – Article.

This article examines issues of harmonization of norms of Ukrainian Criminal procedural law with that of the European Union, analyses the process of agreement of the norms of international law with national measures, studies international legal instruments containing international standards of human rights guarantees in the Criminal Proceedings.

Key words: international standards, harmonization, implementation, adaptation, Law of European Union, human rights.